

Milica JAKÓBIEC-SEMKOWOWA*

SPISAK PRETPLATNIKA KAO IZVOR ZNANJA O UTICAJU KNJIŽEVNOSTI NA FORMIRANJE NARODNE MITOLOGIJE U DOBA ROMANTIZMA

Sažetak: Spisak pretplatnika koji se nalazi u prvim izdanjima značajnih srpskih djela iz doba romantizma donosi vrijedna obavještenja istoričarima književnosti i ideja. Može se lako zamisliti kako su uticajna ta djela bila kako geografski tako i društveno. U ovom radu analiziramo spisak pretplatnika u prilogu sljedećih rukopisa: Lajpciško izdanje narodnih pjesama koje je objavio Vuk Karadžić (1823/4), *Kralj Dečanski* Jovana Subotića (1846), *Pesme* Branka Radičevića (1847), *Lazarica* Joksima Novića Otočanina (1847), i *Lažni car Šćepan Mali* Petra Petrovića Njegoša (1851).

U spiskovima koji ukupno sadrže hiljade imena možemo naći brojne lučonoše evropske slavistike među kojima oni srpskog porijekla – koji žive u Srbiji kao i van njenih granica — brojem premašuju ostale. Ova činjenica ukazuje da su rukopisi imali uticaj uglavnom u srpskoj javnosti. Vukove narodne pjesme postale su srž romantičarske literature u pogledu sadržaja i književne forme. Poezija Radičevića bila je manifest romantičarskog osjećanja izraženog na jeziku bliskom onom narodnom. Pjesme Subotića i Novića Otočanina upućivale su na istoriju: Subotićeve opisuju slavu dinastije Nemanjića, a one Novića Otočanina obrađuju događaje vezane za poraz na Kosovu Polju. Pjesme su činile temelj nacionalnih mitova o minuloj moći države i njenom kasnijem tragičnom slomu. Njegoševa drama dodatno širi piščevu slavu kao vladara i uznosioca slobodne Crne Gore. Društveni presjek pretplatnika je upečatljiv. Među njima je upadljivo veliki broj zanatlija, predavača, studenata i učenika kojima su knjige omogućavale sticanje znanja i formirale njihov patriotski stav.

Ključne riječi: *pretplatnici, opseg uticaja, narodna mitologija, istorija*

Spiskovi pretplatnika koji se vrlo često pojavljuju u knjigama štampanim u 19. veku pružaju raznovrsne mogućnosti razmatranja mnogih i različitih aspekata kulture počev od analize funkcionisanja izdavačkog

* Milica Jakóbiec-Semkowowa (Wrocław — Poljska), profesor Univerziteta u Wrocławu

tržišta, distribucije knjiga među čitaocima, do ispitivanja popularnosti autora ili uticaja njegovih ideja. Mogu takođe da služe za proučavanje istorije jezika. Potencijalni čitaoci srpskih knjiga iz polovine 19. veka živeli su u raznim državama: u Kneževini Srbiji, pod Habzburškom Monarhijom, u Crnoj Gori i u Osmanlijskom Carstvu. Ovaj veliki prostor je, na čelu spiska pretplatnika za svoju knjigu, Vladika Njegoš nazvao „Jugoslavija“ (Njegoš 1851, 185), čije je stanovništvo potpadalo pod bečku, mađarsku, srpsku i crnogorsku jurisdikciju i administraciju. O održavanju nacionalnog identiteta, kultu srpskih svetaca i tradicije brinula se pravoslavna crkva i njene institucije odgovarajuće za prosvetu. Srpska je knjiga u sredini opkoljenoj stranim življem bila od najvećeg značaja.

Pretplata je bila do polovine 19. veka jedan od najvažnijih načina distribucije knjiga. Iako je u Vojvodini već 1792. Petar Stefanović osnovao knjižaru u Sremskim Karlovcima, a u Novom Sadu 1814. Hadži-Jovan Selaković sa sinom Jovanom. Knjige su se najčešće prodavale u običnim radnjama. (*Енциклопедија* 1998 XI, 151). U Beogradu je u blizini Saborne crkve tek oko 1830. otvorio knjižaru Gligorije Vozarević, knjigovezac, koji je prodavao, takođe, strane knjige. Drugu knjižaru je otvorio urednik *Srbskih novina*, Miloš Popović (*Историја Београда* 1995, 305). Svakako još dugo će pretplata biti jedan od najuspešnijih načina distribucije. Izdavač je unapred znao određeni broj kupaca, što je moglo garantovati ekonomski uspeh celog poduhvata, a za autore spisak prenumeranata — u znatnoj meri sponzora, a možda i budućih čitalaca — značio je prvi dokaz popularnosti.

U odnosu na komplikovanu političku situaciju u kojoj su živeli južnoslovenski narodi polovinom 19. veka bitan dokaz predstavlja to kako su se i gde širile srpske knjige štampane u Beču, Budimu ili Trstu. Pored geografskog opsega od velike važnosti je takođe društveni opseg: ko su bili prenumeranti ili potencijalni čitaoci jer se i ovakve informacije mogu naći u spiskovima.

Za analizu su ovde odabrani spiskovi pretplatnika iz pet knjiga koji se mogu smatrati temeljom srpskog romantizma i osnovom nacionalne mitologije. To su:

— Vukova dvotomna zbirka narodnih pesama štampana 1823. i 1824. godine u Lajpcigu¹; praćena *Malom prostonarodnom pjesmaricom*

¹ Muške pesme su izašle ranije kao tom II 1823, a ženske kao tom I — 1824. Jedina razlika u spiskovima prenumeranata je što u spisku za pesme ženske nedostaje jedna osoba: otac Đorđe Novaković, namestnik iz Beneševa. Spisak u tomu I

(1814) bila je prva veća edicija u kojoj su se našle tematski sredene muške pesme sa podnaslovom „najstarije“ (m. dr. kosovske i o Kraljeviću Marku). Lajpciška edicija je bila potvrda Vukove već stečene evropske popularnosti, a u daljoj perspektivi — podloga srpske poezije, ne samo u doba romantizma. Slika kosovske bitke postaje fundament kosovskog mita;

— Jovana Subotića *Kralj Dečanski. Epos u osam pjesama* štampan u Budimu 1846; građen prema zakonima klasičnog epa, predstavlja idealizovanu sliku Nemanjićevog carstva²;

— Radičevićeva zbirka *Pesama* štampana 1847. u Beču; manifest nove lirike, pobeda romantičke osećajnosti i govornog jezika u poeziji;

— *Lazarica* Joksima Novića Otočanina štampana 1847. u Segedinu — u obliku klasičnog epa opevana kosovska legenda, tesno vezana za Vukove zbirke;

— Njegošev *Lažni car Šćepan Mali* štampan 1851. u Trstu — delo u Evropi već poznatog crnogorskog vladike — vladaoca slobodne Crne Gore.

Prva izdanja ovih knjiga su dostupna u Digitalnoj Biblioteci Matice srpske. Odsutnost u ovim razmatranjima dela od najvećeg značaja, kao Njegoševe *Luče mikrokosma* (1845) i *Gorskog Vijenca* (1847) ili Daničićeve rasprave *Rat za srpski jezik i pravopis* (1847), proističe iz najjednostavnijeg razloga: odsutnosti spiskova pretplatnika u njima, što se može objasniti time što su autori štampali ove knjige o svom trošku.

Spiskovi u svim navedenim knjigama sređeni su na isti način. Glavni kriterijum podele prenumeranata je mesto iz kojeg potiču (po azbučnom redu). Na početku, ako ih ima, navedeni su predstavnici svetovne ili duhovne vlasti, dalje prezimena ostalih pretplatnika najčešće u azbučnom redu. Prezimena važnih ličnosti su propraćena titulaturom, nekada široko razvijenom. Iza prezimena sledi informacija o zanimanju, katkad sa dodatnim beleškama kao: „za sina“, „za kćer“ ili „ljubiteljka srpske književnosti“, „ljubitelj nauka“, „za rodoljube i prijatelje svoje“. U većini analiziranih spiskova (izuzetak su Vukove zbirke) na kraju svake grupe pretplatnika iz jednog mesta nalazi se broj naručenih knjiga, što dozvoljava saznanje ukupnoj količini naručenih primeraka. Radi štednje mesta izdavač koristi razne skraćenice, nekada teško razumljive, i zato

počinje od 317. stranice, a u tomu II od 307. i njime ćemo se ovde služiti. Stranice sa spiskovima nisu numerisane.

² Subotić ga je napisao koristeći nereformisan pravopis; u citatima ćemo se služiti reformisanim.

su ovde ostavljene. Kao primer neka služi spisak prenumeranata iz Rume koji se nalazi u *Lazarici* Joksim Novića Otočanina:

„Prešasna g. g. Stanim. Krestić, paroh i konzistorije arhidijecez. kao i Sremske županije prisjednik; Georg. Nenadović i Adam Molović, parosi Rumski; Jovan Popović. Paroh Petrovački; Marko Ljubinković, paroh Dobrinački; Dim. Maletić, paroh Buđanovački; Blagorod. g. g. Jovan Marinković, advok., i Sremske župan. prisjednik; Radovan Vujanović, beležnik Dobrinački; Poštenor. g. g. Todor Maksimović i Nikola Čarkadžić, trgovci; Ian Zgnjdraković [!], berberin; Petar Tošković, abadžija; Gospođa Sofija Nikolajević, ljubiteljka književnosti; Gospođica Persida Lazarević. 14“. (*Laz.* 1847, 92–93)

Razmatrajući **geografski raspored** pretplatnika vredi se poslužiti šemom koja se nalazi u Njegoševom *Lažnom caru* štampanom u Trstu pod naslovom „Predupisnici iz Jugoslavije“. Crnogorski vladika, svestan političkih i istorijskih perturbacija svog vremena, uvodi podelu oslonjenu na tradicionalna, istorijska područja: Crna Gora, Slovenija, Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Vojvodina Srpska, Kneževina Srbija. Zasebno su kod Njegoša navedeni dalji evropski gradovi kao Grac, Beč, Berlin, Prag, Pešta i još dalji kao Moskva, Odesa, Carigrad i dr.. Multietnički granični gradovi u sklopu Habzburške monarhije priključeni su ovom spisku južnoslovenskim krajevima: Trst pripada Sloveniji, a Temišvar — Vojvodini. Ovo rešenje može se priznati gledajući sa strane mogućnosti distribucije knjiga o okviru jedne države.

Najviše pretplatnika, računajući ukupno analizirane spiskove iz svih knjiga, potiče iz Vojvodine, iz 46 mesta, među kojima su i veći i manji gradovi kao Novi Sad, Temišvar, gde je bio znatan broj srpskih stanovnika, Sombor, Pančevo, Kikinda, Karlovci, Ruma, Bečkerek (Zrenjanin), Bečej, Mitrovica. Pored manastira Rakovac i Šišatovac (iz kojeg Lukijan Mušicki vrši pretplatu za Vukove zbirke pesama) nalaze se takođe nevelika naselja iz kojih naručuju knjige pojedinačne osobe, kao npr. neki Nikola Bibić, parohijski pomoćnik iz naselja Melenci pored Bečke-reka koji pretplaćuje Otočaninovu *Lazaricu* („uzima za sebe i prijatelje književnosti srpske knjiga 10“ *Laz.* 1847, 89) ili parosi Petar Preradović i Jovan Milić, a takođe „gospođica Hristiva od Jeremić“ iz Martonoša blizu Kanjiže (*KD* 1846, 252) koji se nalaze među pretplatnicima *Kralja Dečanskog* Jovana Subotića.

Znatno manje pretplata potiče iz drugih krajeva. Prenumeranti iz Dalmacije, iz 14 mesta, m. dr. iz Dubrovnika, Makarske, Kotora, Krke, Zadra, Šibenika i Skradina zainteresovani su bili samo za Njegoševog *Lažnog cara*. Za Vukove zbirke, *Pesme* Branka Radičevića i *Kralja Dečanskog*

stižu pretplate takođe iz Dubrovnika. Još ređe pojavljuju se prenumeranti iz Hrvatske; iz Zagreba su zainteresovani samo za *Lažnog cara*, kao i iz Karlovca, otkud stiže takođe pretplata za Vukove zbirke pesama. Iz Slavonije stižu pretplate iz 9 mesta sa Vukovarom na čelu (otkud mnogi pretplatnici naručuju sve spomenute knjige). Skoro sve knjige (osim Radičevićevih *Pesama*) imale su mnoge predupisnike u Trstu, koji u Njegoševom spisku pripada Sloveniji. Iz Cetinja stižu mnoge pretplate za *Lažnog cara*, ali ranije Radičevićeve *Pesme* je naručio sam „Gospodar Petar Petrović Njegoš Vladika Crnogorski i Brdski“ (Rad 1847, 172). Vrlo skromno je interesovanje za analizirane knjige u Kneževini Srbiji. Osim Beograda, otkud stiže mnogo pretplata za svaku od njih, iz Šapca naručuje se 21 primerak *Kralja Dečanskog* i 36 primeraka *Lazarice*, a iz Loznice — 21 *Lažnog cara*. Tri Njegoševe knjige pretplaćuju braća Kujundžići, trgovci iz Livna (Lijevna) u Hercegovini, a dve — trgovci iz Sarajeva. Odsutnost drugih mesta iz Bosne i Hercegovine pokazuje kakve su bile mogućnosti širenja srpske knjige u Osmanlijskom carstvu. Međutim, nije samo tuđa vlast u pitanju nego i duboka zaostalost u prosveti, nepismenost.

Pretplate za srpske knjige dolaze takođe iz mađarskih gradova i sela gde su se Srbi naselili posle Velike seobe. Skoro sva prezimena prenumeranata iz ovih mesta jednosmisleno pripadaju Srbima (npr. Georgijević, Pavlović, Martinović, Ignjatović, Matić, Nikolić). Strana prezimena su vrlo retki izuzeci i ne moraju značiti da njihovi vlasnici nisu bili Srbi. Iz Batanje, Vašarelja (istočna Mađarska), Kumanija, Mohača stigle su pretplate za *Lazaricu*, iz Ostrogona za *Kralja Dečanskog*, a za Vukove zbirke iz Kečkemeta, Čanada i Sentandreje, koja je bila jedan od važnijih centara srpskog kulturnog života severno od Budima. Iz Komloša na Dunavu u Slovačkoj stiže pretplata za *Lazaricu*, iz Arada — za Vukovu zbirku i *Kralja Dečanskog*, a iz Galaca i Braile u Rumunskoj za *Lažnog cara*.

U većim gradovima, evropskim centrima kulture, među pretplatnicima nalaze se istaknute ličnosti ovog vremena. Knez Miloš Obrenović lišen srpskog prestola 1839. sa sinom Mihajlom šalje iz Beča pretplatu za Subotićevog *Kralja Dečanskog* (svaki po 10 primeraka 1846), Knez Miloš naručuje takođe 1847. *Lazaricu* Novića-Otočanina (10 knjiga) i Radičevićeve *Pesme* (3 knjige). Iz stranih velikih gradova javljaju se takođe važne crkvene ličnosti: Platon Atanacković, pravoslavni episkop iz Budima pretplaćuje *Kralja Dečanskog*. Izdavač navodi pored imena niz počasti: „pravosl. episkop Budimski i Sadržestva Otečestvenoga Muzeuma u Bohemiji, i Istor. i Drevnosti Rusinskih pri sveučil. Mosk. poč. člen.“ (KD 1846, 230). Nekoliko godina kasnije vladika Platon

Atanacković je u Beču, otkud šalje pretplatu za *Lažnog cara*. Iz Temišvara naručuje *Kralja Dečanskog* arhimandrit Bezdinski Samuil Maširević (12 knjiga) i arhimandrit Hodoški Emilijan Kengelac. *Lažnog cara* pretplaćuju arhimandrit Ostroški N. Raičević i arhimandrit Morački Dim. Linovac iz Crne Gore. Mnogo puta u spiskovima pretplatnika susreću se prezimena protopopa i igumana. Veliko interesovanje za Njegoševog *Lažnog cara* pokazali su katolički kaluđeri iz Osijeka „kapucini svešt. iz reda S. Franje“ (Njegoš 1851, 190) koji su naručili 11 primeraka, jedan župnik iz Omiša i „R. Piroš župnik rkat.“ iz Daruvara (Njegoš 1851, 191).

Interesovanje za važna dela srpske književnosti polovinom 19. veka pokazuju takođe istaknute ličnosti slovenske kulture ovog doba. U spisku pretplatnika Vukove zbirke pesama nalazi se Jernej Kopitar — slovenački lingvista i cenzor, „kustos u č. K. Pridvornoj biblioteci“ u Beču, koji je naručio 25 knjiga, čime je potvrdio višegodišnje prijateljstvo i saradnju sa Vukom, isto tako divljenje srpskom folkloru. Njegov naslednik na mestu cenzora slovenskih, novogrčkih i rumunskih knjiga, istaknuti filolog Franc Miklošič je u spisku prenumeranata za *Lažnog cara*. Interesovanje za srpsku književnost pokazuju češki i slovački profesori slavisti: Josip Jungman („vitez Leopoldovog ordena, isluženi prefekt gimnazije Akademijske, zasluženi rektor kralj. univerziteta i član mnogi učeni društva“ Rad 1847, 167), Franjo Vladislav Čelakovski („profesor slavenski jezika i sl. književnosti u Vratislavskom univerzitetu“ Rad 1847, 167) i Pavle Josif Šafarik, direktor gimnazije u Novom Sadu, koji pretplaćuju zbirku Radičevićevih *Pesama* kao i redaktor „Čeških Novina“ — Pavao Havliček a takođe drugi naučnici iz Praga. Među pretplatnicima *Lažnog cara* pominje se Vaclav Hanka „bibliotekar Českoga muzeu i vitez or. sv. Vladimira“ (Njegoš 1851, 204). Istu knjigu pretplaćuje iz ostrva Krk Nikolo Tomaseo, rođen u Šibeniku, istaknuti talijanski književnik i lingvista, a zatim Ljudevit Gaj iz Beča.

Međutim, iz prestonica i velikih evropskih gradova stižu pretplate pre svega od Srba. Ima među njima činovnika višeg ranga kao npr. „Kost. Nikolajević, poslanik Srpske posaobine i Jov. Radosavljević — Načelnik pri genel. Konsulatu Austrije“ (Njegoš 1851, 205) u Carigradu. Iz Budima pretplaćuje Vukove zbirke „Visokoblagородni G. Stefan Uroš Nestorović, kralj. sovjetnik i najveći nadziratelj škola Srpski, Vlaški i Grčki“ (Vuk II, 1823, 309). Najveći broj srpskih činovnika zainteresovanih pretplatom potiče iz Pešte. Drugu po zanimanju grupu srpskih prenumeranata iz evropskih gradova čine trgovci koji žive i obavljaju svoja posla u Berlinu, Varšavi („Stefan Dobrić veliko kupac“ i Petar Šumari — trgovac, Vuk II 309), Moskvi, Odesi, Taganrogu, Londonu,

Pešti i Segedinu. Sledeća izrazita grupa su studenti i đaci koji se školuju u Bratislavi, Pešti, Segedinu i Beču. Pravnici, sveštenici, lekari, učitelji i ponekad zanatlije dopunjuju spiskove pretplatnika iz inostranstva.

Bilans knjiga pretplaćenih iz prestonica i većih evropskih gradova pokazuje da je Vuk Karadžić imao odande 89 pretplatnika (uglavnom iz Pešte — 47, Segedina — 22 i Beča — 16), a Branko Radičević nešto manje, ukupno 59 prenumeranata: iz Beča — 25, Pešte — 13, Segedina — 10, Praga — 9 i Bratislave — 2. Pored velikana slovenske kulture, profesora, ima među njima takođe srpskih studenata. Spisak uz Subotičev epos sadrži imena pretplatnika koji su naručili ukupno 155 primeraka uglavnom iz Pešte (86) i Budima (26), a ukupno 71 primerak *Lazarice* pretplaćen iz Segedina (49), Beča (20) i Pešte (2 — jedan od njih je naručio Jovan Subotić). Najširi geografski opseg imale su pretplate za Njegoševog *Lažnog cara*: od Londona (1), Berlina (21), Rusije (25), preko Praga (7), Beča (14), Graca (12), Pešte (20) do Carigrada (3) i Krfa (1) — naručeno ukupno 104 knjige.

Pregled mesta iz kojih su se javili pretplatnici navedenih knjiga potvrđuje dominaciju većih gradova, skupina obrazovanih ljudi, učesnika kulturnog života. Potvrđuje takođe najviši civilizacijski nivo Vojvodine. A gledajući iz ugla autora knjiga, vidi se da prenumeranti potiču u znatnoj meri iz autorove sredine: Branko Radičević je stekao popularnost u Vojvodini i univerzitetskim gradovima. Za Njegoševog *Lažnog cara* stigle su pretplate iz Cetinja, Dalmacije i Trsta, Jovan Subotić — u Pešti gde je bio vrlo aktivan.

Pregled zanimanja i profesija domaćih pretplatnika već na prvi pogled pokazuje da je interesovanje za ove knjige obuhvatalo skoro celo izdiferencirano društvo. Najslabije su, zbog nepismenosti, reprezentovani zemljoradnici; nijednog nema među pretplatnicima Vukovih zbirki i Radičevićevih *Pesama*. Pojedinih ima, međutim, u spiskovima prenumeranata za *Kralja Dečanskog*, („zemljedjelci iz Karlova“ pretplaćuju tri knjige), *Lazarice*, gde pored zemljodelca (2) i kmetova namenjen je „išpan“ — ekonom i *Lažnog cara* — kojeg naručuje neki Proka Žakić — zemljodelac iz Vukovara.

Pretplate iz sela potiču najčešće od sveštenika. I to je jedna od najbrojnijih grupa prenumeranata, izuzev pretplatnika na Vukove zbirke, gde je na čelu spiska zasebno pomenut „Nj. prevoshoditeljstvo visokopreosv. Gospodin Mojselj Miočević, pravoslavni episkop Karlštadski, Nj. ć. k. i A. velič. dještvitelni tajni sovjetnik i pr.“ (Vuk II 1823, 307), dalje dva arhimandrita: Avgustin Petrović, arhimandrit Bezdinski i Temišvarski i Lukijan Mušicki, arhimandit Šišatovački i samo par paroha.

Imena hijerarha srpske pravoslavne crkve u spiskovima bile su od velike važnosti i za autore i za čitaoce; značile su kao podrška najvišeg autoriteta. Poštovanje i čast je izražavala široko razvijena titulatura: „Njegovo Visokopreosvjaštenstvo Arhi-Episkop Beogradski i Mitropolit Srbije, Kavaljer, Gospodin Petar Jovanović“ i sledeći „Prečestn. G. G. Gavriil Popović, Arhimandrit Vrač. i Čl. Konsist.“ (KD 1846, 235), „Visokopreosvjaštenje i Visokodostojnije Gosp. Stefan Popović, pravosl. Episkop Vršacki“ (KD 1846, 240), „Njegovo Visokopreosveštenstvo G. Evgenij Jovanović, pravoslav. Episkop Karlštadski“ iz Plaška, (KD 1846, 254). Još šire su opisane sve titule katoličkog hijerarha, pretplatnika *Kralja Dečanskog*: „G. Afanasij Vlaović, Mitropol. Kaloč. crkve rimsk., Uspenija prečistija Bogorodice Presv., SS. XX. i Filos. Dokt., Arhiepiskop i kapitulat, biblioteki Nastojatelj, sl. Fakult. Filosof. kr. Nauk Vseučil. Pešt. sob. člen“ (KD 1846, 242).

Među pretplatnicima na *Lažnog cara* je „Visokoprep. g. M. Raičević, Arhim. Ostroški“ (Njegoš 1851, 185), visokoprepodobni arhimandriti iz manastira Gomirje i Krka (Njegoš 1851, 188). Prezimena protopopa i paroha su propraćene titulom „prečasni“ ili „časni/česni“. Među predupisnicima iz crkvene sredine nalazi se takođe veliki broj katiheta, đakona, klirika (npr. iz Vršca), jeromonaha (npr. iz Hopova), monaha, igumana, kapelana, crkvenih tutora i crkvenjaka. Svi su oni živeli blizu nepismenog naroda, imali su neposredan uticaj na njegovo znanje o istoriji i formiranje rodoljubivih stavova.

U svim analiziranim spiskovima široko su reprezentovane sredine od kojih se može očekivati interesovanje za knjige: to su predstavnici vlasti, činovnici i pravnici. Međutim, među prenumerantima na Vukove zbirke iz Beograda samo je jedan sekretar „kancelarije narodne“ i „obor-knez nahije Biogradske“, što pokazuje da su Vukovi odnosi sa Kneževinom problematični. Iz Budima, međutim, naručuje obe knjige pesama Stefan Uroš Nestorović „kralj. sovjetnik i najveći nadziratelj škola Srpski, Vlaški i Grčki“ (Vuk II 1823, 209), a zatim Ignjat Vasilijević, senator Zemunski. Branko Radičević takođe nije iz Beograda dobio pomoć u obliku pretplate; u spiku njegovih *Pesama* nalazimo samo „magistarskog velikog fiškala“ i „gruntbuhvervaltera kod magistrata“ iz Temišvara.

Najobimnija lista predstavnika srpske vlasti je u spisku prenumeranata *Kralja Dečanskog*. Počinje od „Njegove Svjetlosti Knjaza Srbije, Gospodara Aleksandra Karađorđevića“ (koji naručuje 20 knjiga) i obuhvata „predsjedatelja“ i članove „Sovjeta Knjaž. Srbsk.“, ministre, sekretare, direktore, arhivare, protokoliste, knjigovođe, računovođe i druga lica — ukupno iz ove sredine pretplaćeno preko 70 knjiga. Među

prenumerantima iz Pešte je takođe „Nj. Visorodije G. Jefrem Obrenović, General-Major, bivši Predsjedatelj Sovjeta Knjaž. Srbije“ (KD 1846, 249), koji pretplaćuje 4 knjige. Iz Budima gde se u 40-im godinama 19. veka nalazi Matica Srpska, naručuju *Kralja Dečanskog* njeni članovi (3 osobe) i „predsjedatelj Pavel Trifunac“. U ovoj sredini je Jovan Subotić živio, radio kao advokat i uređivao „Letopis Matice srpske“. Opširni spisak njegovih počasti i zanimanja daje se u *Lazarici*, za koju Subotić šalje pretplatu: „Blagorod. G. Jovan Subotić, kralj. cenzor, advokat, doktor obojega prava, kao i SS. NN. i filozofije, član više učenijeh društva i urednik letopisa“ (Laz 1847, 91). Pretplatnici za *Lažnog cara* potiču iz kruga najbližih vladičinih saradnika na Cetinju (predsjedatelj savjeta, savjetnici, serdari, vojvode) ali takođe iz Beograda otkud se javlja „G. Stef. Stefanović, predsjedatelj savjeta, general-major i kavalijer“ (Njogoš 1851, 201) i drugi savjetnici, kavalieri, sekretari, protokolanti, stolonačelnici i računospitatelji. Pretplata za Njogoševu dramu dolazi takođe od S. Rudmaša, „predsedatelja slavenskog zbora“ iz Trsta a zatim od i tajnika općine Omiš.

Gradsku sredinu reprezentuju na spiskovima mnogi činovnici. U spisku uz Radičevićeve *Pesme* nalazi se m. dr. praktikant kod ekonomije i okružni pisari. Vukove zbirke naručuje sekretar kancelarije iz Beograda i bazerđanbaša (slično ministru trgovine). Pretplatu na *Lazaricu* vrši „gener. kase perceptor“ iz Temišvara, kasir, računovođa, „praktikant nadzirateljstva Šabačkoga“, nadziratelj (inspektor). *Kralja Dečanskog* pretplaćuju m. dr. arhivar knjaž. kancel., registrat. knjaž. kacel., birov iz Kikinde (KD 1846, 244) i Stadschreiber iz Novog Sada, na *Lažnog cara* c. k. tajnik-sekretar, upravnik župe, mjesni direktor i kaznačej. Među pravnicima najčešće se pominju u spiskovima advokati, beležnici i sudije, ima takođe drugih specializacija: dijurnista (u spisku iz Vukove zbirke), jurat, perovod i eškud (Rad), podesta (Njogoš), nataroš/notaroš, Notär i „pravi podbeležnik“ (Vice — Notär), kralj. table zakleti beležnici (Laz), arhivar suda, assessor, zakletnik, pravdoslov (KD), mnogi sudski pisari.

Dosta brojnu i značajnu grupu pretplatnika čine vojna lica. Najviše ih ima u spisku uz *Kralja Dečanskog*. To su oficiri (majori, ađutanti, lajtnant, potporučnik i „prve rotte prvog bat. Feldfebelj“ (KD 1846, 237) vezani za dvor Aleksandra Karađorđevića. Iz Karlovca/Karlstadta šalju pretplate furiri, a iz Šapca major, kapetan i potporučnik iz vojnog okruga. U spisku uz *Lažnog cara* pomenuti su pukovnici, potpukovnici, kapetani: Komanski, Perjanički, Piperski, Ljubitinski, a zatim general u mirovini iz Rijeke, „sotnik petrov. puka“

(Njegoš 1851, 185), vježbenik i štabesšrajber iz Mitrovice. Jedan od trojice Vukovih pretplatnika iz Varšave je „Rosijsko-imper. Lejbgvar. ulanskoga polka major Marko Marković“ (Vuk II 1823, 309). Iz bližih krajeva potiču u ovom spisku druga vojna lica: „ć. k. kapetan purgermajstor iz Zemuna, ć. k. Varadinske graničarske regimentu kapetan u Surčinu, ć. k. Varadinske regimente oborlačman u Surčinu, ć. k. vojnički kancelista iz Temišvara, barjaktar u Vojci“ i „sl. insurekcije oberlačman“ iz Temišvara (Vuk II 1823, 314). *Pesme* Branka Radičevića naručuju dva „lajtnanta“ iz Ogulina, major i lajtnanti „c. k. a. Leopolda reg., oficiri „kod fervakteramta“ (Rad 1847, 170–171) iz Temišvara, a *Lazaricu* — kaplar i frajt iz Karlovca. Na spisku uz Vukove zbirke nalaze se takođe predstavnici beogradske policije — policaj-adjunkt, buljugbaša pandurski.

Zanatlije su među prenumerantima vrlo značajna grupa u svakom analiziranom spisku. Nazivi sličnih ili skoro istih zanata kao npr. papučar — papudžija ili kovač — kovandžija (takođe mlogoiskusan kovandžija a zatim neki kovač i mavreni lekar) dokaz su vremenskih i regionalnih diferencijacija. Evo drugih primera: čarugdžija — opančar — čizmar; abadžija — krojač — krojač — muške i ženske odeće (iz Novog Sada) — Damen-Kleidermacher (Gligorije Gruić iz Beča) — kabaničar — ćurčija; dunder — kožar; brijač — berberin; kasapin — mesar. Dosta često pojavljuju se sapundžije i šeširdžije, desi se takođe drvar, zidar, staklar, moler, kazandžija, užar, sarač, ćebedžija, zlatar, živopisac, pivar, apotekar i kafedžija. Među poštovana zanimanja može se ubrojiti crkveni pevac/pjevac. Ima ih u svim spiskovima pretplatnika. Vrlo često predstavnici grupe zanatlija naručuju knjige za svoj rod: za ženu čije je ime obavezno namenjeno („za suprugu Ikoniju“, „za suprugu Jelenu“ iz Kikinde *KD*), za sina ili kćerku. Primeri samo iz *Lazarice*: za sina Arkadiju, za sina Stefana, za kćer Teresku, za unuka Novaka, za nećaka Andriju. I još iz *Kralja Dečanskog*: „za sinovca Petra“ iz Šapca, „za kćer Anku ljubitelj. čtenija“ (*KD* 1846, 246). Ove dodatke donose važnu informaciju o širenju čitalačke publike, o mladim ljudima koji na taj način produbljuju svoje znanje o književnosti i o istoriji. Na kraju ovog pregleda mogu se uvrstiti predstavnici originalnih profesija prenumeranata iz inostranstva. To je „prvi tamburaš“ iz Beča (Tanasije Bastašić, Rad 1847, 166) zainteresovan za Radičevićeve pesme, zatim „prvi kapetan parobroda Hermine“ iz Segedina (*Laz* 1847, 95) i „brodonačelnici mornarski trgovci“ (data su čak imena njihovih brodova) i činovnici „na parobrodove Loida“ (Njegoš 1851, 186) iz Trsta.

Simptomatičan je skromni broj žena među pretplatnicima. Najčešće su pomenute kao supruge kao npr. „Blagorod. gospođa Jelena od Sabo,

rođ. Bibić“ (*Laz* 1847, 183) iz Temišvara, koja pretplaćuje *Lazaricu*. Na spisku prenumeranata *Lažnog cara* pored imena Marte Panićeve iz Pešte dodato je „Srbkinja“. Tri knjige u rasponu preko 20 godina (od Vukovih zbirki 1823/4 preko *Kralja Dečanskog* do Radičevićevih *Pesama* naručuje iz Temišvara Katarina Vuković „spahinica od Bereskova“. Među drugima ženama na spisku prenumeranata *Pesama* privlači pažnju ime Mine Karadžić. *Kralja Dečanskog* pretplaćuje takođe princeza Anka Obrenović iz Novog Sada (*KD* 1846, 246), jedna od prvih srpskih spisateljica. Samo dva puta u svim spiskovima se nalazi informacija o profesiji žene. To su „Gospođa Marta Đurica trgovkinja iz Vašarelja“ (*Rad* 1847, 170) i Kata Pukleš, pivarica iz Vukovara (*Laz* 1847, 87).

Stvaralačka inteligencija kao društveni sloj nema brojne reprezentacije u spiskovima pretplatnika, iako se može naći začetak formiranja književne sredine. Poznati autori naručuju uzajamno svoja dela: Vuk Karadžić šalje pretplatu na Otočaninovu *Lazaricu* i Njegoševog *Lažnog cara*, kojeg naručuju takođe Branko Radičević i Đura Daničić; Bogoboj Atanacković uzima dve knjige Brankovih *Pesama*, Daničić — jednu, isto kao vladika Njegoš. Iz Novog Sada šalje pretplatu na *Kralja Dečanskog* Jovan Hadžić, senator (*KD* 1846, 237), a iz Temišvara — manje danas poznati Dimitrije Tirol, „srb. literator i Odeskog učenog društva član“ (*KD* 1846, 253). Veći broj knjiga naručuju knjižari: Gligorije Vozarević iz Beograda — „Knjigoprod. i izdavaatelj serb. knjiga“ (*KD* 1846, 237) koji naručuje *Kralja Dečanskog*. Aćim Balan „ć. k. univerzit. knjigoprodavac i knjigovezac iz Temišvara“ (Vuk II 1823, 314) šalje pretplatu na 5 Vukovih knjiga, a „knjigarna braće Županah“ (Njegoš 1851, 168) iz Zagreba pretplaćuje 10 primeraka *Lažnog cara* i još 5 knjiga za svoje prijatelje. Pretplate na veliko vrše takođe druge osobe: Petar Todorović iz Trsta naručuje 50 primeraka Vukovih zbirki, a doktor medicine Frušić — 30. Na *Kralja Dečanskog* pretplaćuje paroh iz Vel. Bečkereka „za rodoljubive predčislenike 10 knj.“ (*KD* 1846, 238), iz Rijeke *Lažnog cara* naručuje 40 primeraka (sa oprostjenjem da se izgubio spisak imena) narodna čitaonica, protopop Karlovački za svoje predbrojnice — 40 knjiga, a iz Iloka „sigur. povjerenik za rodolj. i prijatelje svoje 20 knj.“ (*KD* 1846, 196).

Malu, ali važnu grupu prenumeranata čine lekari. Pretplatnici za Radičevićevu poeziju su: Nikola Ristić medic. iz Beča i dr medicine iz Temišvara. *Kralja Dečanskog* naručuje Dr. Medic. Janko Šafarik iz Beograda, dva doktora medicine iz Beča i dva doktora medicine iz Temišvara, a zatim hirurg iz Pešte, a Njegoševo delo — lekar iz Loznice, ljekarnik i kotarski liječnik iz Daruvara i pukovni lekar iz Gospića, *Lazaricu* naručuje „ranarnik (chirurgus)“ iz Mokrina. Još ređe pojavljuju

se druga zanimanja: zemljemer iz Vukovara na spisku kod Radičevića i „stražmešter i zemljemer“ iz Mitrovice kod Subotića, a takođe geometra. *Lazaricu* naručuje inžinir iz Vukovara.

Od velikog značaja za širenje kulture knjiga, a preko knjiga za formiranje odnosa prema tradiciji i istoriji bilo je učešće u procesu pretplaćivanja profesora, učitelja, studenata i đaka u svakom od navedenih spiskova. Učitelji iz manjih mesta, gde su živeli u slabo obrazovanoj sredini, bili su nesumnjivo jedini, pored sveštenika, nosioci više kulture na celom jugoslovenskom području. Uz prezimena pretplatnika date su ponekad dodatne informacije npr. „učit. starije škole u Loznici“ i „učitelj pučki“ iz Omiša pretplaćuju na *Laznog cara*; u Krsturu Srpskom u Banatu učitelj je „skupitelj prenumeranta“ za *Lazaricu* koju naručuju takođe „IV. osnov. učilišta učitelj“ (*Laz* 1847, 84) iz Beograda i „revnosan narodni učitelj“ iz Sanada (*Laz* 1847, 93). Među Vukovim pretplatnicima iz Zemuna nalazi se „Lazar Marjanović učitelj grčki“ i pored njega „učitelj srpski“, a iz Novog Sada „učitelj II norm. klase“ (Vuk II 1823, 311). *Kralja Dečanskog* naručuje iz Pančeva „srb. nar. šk. upravitelj“ (*KD* 1846, 248).

Među učitelje višeg ranga spada m. dr. Đorđe Ćirić, direktor gimnazije u Beogradu, pretplatnik *Kralja Dečanskog* (*KD* 1846, 237) i Alviž Pavišić, „učit. i nadučitelj kod c. k. mudrosastališta svrh. istočni jezicah u Beču“ (Njegoš 1851, 193) koji šalje pretplatu iz Makarske. U spisku Vukovih pretplatnika iz Sombora nalazi se „inšp. kr. Pedag. srpskog profesor“ i još dva profesora „istog inštituta“ (Vuk II 1823, 323).

Mnogi učenici najčešće su pomenuti samo po imenu i prezimenu, ali dešavaju se takođe konkretne informacije kao npr. „učenik 3. kl. lat. škole“ (*KD* 1846, 243), „učenici srb. škole“ (*KD* 1846, 246), „učenici trgovačke škole“ (*KD* 1846, 259). Tri učenika VI klase i dva učenika V. klase iz Novog Sada pretplaćuju Vukovu zbirku ženskih pesama, a trgovac iz Mokrina naručuje *Lazaricu* „za sina Emilijana IV lat. škol. učenika“ (*Laz* 1847, 89). Na višem nivou obrazovanja su prenumeranti iste knjige iz Šapca — „učenici I klase gimnazije“ (*Laz* 1847, 90). Studenti — prenumeranti Brankovih *Pesama* iz Pešte (m. dr. „sluš. V god. lekarstva“ „sluš. I. god. madž. prava“, „sluš. I. god. zemlj.“ i „II. god. fil.“ *Rad* 1847, 169) i tri „sluš. prava“ iz Temišvara (*Rad* 1847, 171) mogli su da budu njegovi vršnjaci i poznanici. Među pretplatnicima *Lazarice* ima studenata iz Segedina („stihotvorija učenici“, „krasnorječ. učenici“ (*Laz* 1847, 94), iz Bratislave (Požuna): „I. god. ungar. prava slušatelji“ i „II. god. mudroljublja“ (*Laz* 1847, 92) i Beča (učenici prava, učenici u politeknici).

Iz ovde navedenih primera mladih pretplatnika, a ima ih mnogo više u svakom spisku, vidi se kako je velika grupa mladih ljudi na rubu

punoletnosti putem lekture postizala i obogaćivala znanje o istoriji i o književnosti u situaciji kada je sve do početka 19. veka glavni dokument prošlosti bio folklor (*Privatni život* 304). Zahvaljujući Vuku Karadžiću, folklor je dobio pisani oblik, stupio na evropske katedre i salone, a na talasu opšte romantičarske apoteoze narodnog duha postao osnova novokreiranog narodnog mita, što je bilo od velikog značaja u određenom istorijskom kontekstu — građenja nove kulture u mladoj srpskoj državi. Kosovski mit zasnovan na epskim pismama, primećuje poljski slavista Boguslav Zielinski, „prekrio je ‘visoki’ kult srpskih svetaca iz narodnog panteona i patrona srpske pravoslavne crkve“ (Zieliński 1999, 12). Paralelno, pored crkvenog, širio se mit „niski“, folkloristički. Otočaninova *Lazarica* — iako građena na kosovskom ciklusu, lišena je mističke dimenzije; knez Lazar ne bira „carstvo nebesko“, razvijen je motiv izostavljene u Kruševcu kneginje Milice i epizode ubistva cara Murata. U centru kulta je car Lazar, srpski junaci i tragična bitka. Međutim, u kosovski mit je Nović — Otočanin upleo sitne savremene aluzije; nekoliko puta se pominje Crna Gora — bastion slobode. Sloboda u *Lažnom caru* preovlađuje kao glavna ideja, a Vladika Njegoš je njeno otelotvorenje. Subotićev *Kralj dečanski*, međutim, slavi poslednje godine života Stefana Uroša III Dečanskog, objašnjava okolnosti njegove smrti i karakterizuje njegovog naslednika — Stefana Dušana. Izbor istorijskih epizoda i način prezentacije glavnih heroja služi apoteozni dinastije Nemanjića i srpskih heroja. „Naslovni junak i njegov sin su oličenje najviših vrednosti: ljubavi prema Bogu i otadžbini, poštovanja tradicije, porodičnih i prijateljskih veza“ (Jakóbiec-Semkowowa 2018, 103). Ovde navedena dela su sređivala istorijske podatke, sačuvane u usmenoj tradiciji u mnogim varijantama, sa određenom ideološkom namerom. Radičevićeve pesme su oduševljavale mladošću i iskrenošću. Spiskovi pretplatnika pokazuju kako je širok bio njihov opseg delovanja.

Finalni rezultat sabiranja količine pretplaćenih primeraka pokazuje da su najređe naručivane Radičevićeve pesme (253 knjige), što se može objasniti mladim godinama autora. Vukove zbirke su postigle u prenumerati 316 primeraka, *Lazarica* Joksima Novića-Otočanina — 462 zahvaljujući temi i heroju iz panteona srpskih svetaca. Subotićev *Kralj Dečanski* sa 861 pretplaćenih primeraka bio je dokaz autorove popularnosti u Kneževini Srpskoj i Vojvodini. Impozantan broj pretplaćenih primeraka *Lažnog cara* — 957 i najširi geografski opseg može se tumačiti slavom i poštovanjem koje je Vladika stekao među savremenincima. Svakako, ukupna količina pretplaćenih knjiga i danas ostavlja snažan utisak.

BIBLIOGRAFIJA

ТЕКСТОВИ:

- [1] Vuk II 1823 — *Народне српске њјесме*. Скупио и на свијет издао Вук Стеф. Карацић. Књига друга у којој су пјесме јуначке најстарије. У Липисци 1823. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=655&m=2#page/316/mode/2up> (06. 06. 2019)
- [2] Vuk I 1824 — *Народне српске њјесме, скупио и на свијет издао Вук Стеф. Карацић*. Књига прва у којој су различите женске пјесме. У Липисци 1824. (6. 06. 2019). <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=653&m=2#page/384/mode/2up>
- [3] KD 1846 — *Краљ Дечански*. Епос у осам пјесама. Спјевао Др. Јован Суботић. У Будиму 1846. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2806&m=2#page/1/mode/2up> (5. 05. 2016)
- [4] Rad 1847 — *Песме Бранка Рагичевића*. У Бечу 1847. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2131&m=2#page/174/mode/2up> (10. 05. 2016)
- [5] Laz 1847 — *Лазарица или Бој на Косову између Срба и Турака, на Вигов дан 1389. године*, од Јоксима Илића плем. Новића. Издао 1847. године Петар И. Стојановић, књијар у НСаду. Наштампано у Сегедину код Јована Грина. <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=4356&m=2#page/1/mode/2up> (03. 06. 2016)
- [6] Njegoš 1851 — *Лажни цар Шћепан мали*. Историческо збитије Осамнајестога вијека. Његове Свијетлости Петра Петровића Његоша Владике и Господара Црне Горе. У Трсту <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/pageFlip/reader/index.php?type=publications&id=2135&m=2#page/6/mode/2up> (07. 07. 2019)

ЛИТЕРАТУРА

- [7] *Историја Београда 1995 — Историја Београда 1995* — Никола Тасић (и др.), *Историја Београда*. Београд <https://books.google.pl/books?id=H5riAAAAAMAAJ&pg=PA305&lpg=PA305&dq=%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0+%D0%BA%D1%9A%D0%B8%D0%B6%D0%B0%D1%80%D0%B0&source=bl&ots=TuhRjD0kCI&sig=ACfU3U16prXg8gas--OQuz1UipGI7fd4Pg&hl=pl&sa=X&ved=2ahUKewiAzsKq0dXjAhVP6qQKHrapDwU4ChDoATAAegQICRAB#v=onepage&q=%D0%B8%D1%81%D1%82-%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%98%D0%B0%20%D0%BA%D1%9A%D0%B8%D0%B6%D0%B0%D1%80%D0%B0&f=false> (3. 03. 2019)
- [8] *Енциклопедија 1998, XI — Енциклопедија Новои Сада* Уред. Ђорђе Башић, Новосадски клуб „Добра вест“, 1998. <https://books.google.pl/books?id=nNMtAQAAlAAJ&q=%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%B0%D1%80+%D0%A1%D1%82%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B+%D0%BA%D1%9A%D0%B8%D0%B6%D0%B0%D1%80&dq=%D0%9F%D0%B5%D1%82%D0%B0%D1%80+%D0%A1%D1%82%D0%B5%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B+%D0%BA%D1%9A%D0%B8%D0%B6%D0%B0%D1%80&hl=pl&sa=X&ved=0ahUKewjFoZHK1dXjAhWJJIaKHQWuDnAQ6AEIOTAD> (4. 03. 2019)

- [9] Zieliński 1999 — B. Zieliński, *W kręgu problematyki wielkich mitów narodowych Słowian* [u:] *Wielkie mity narodowe Słowian*. Poznań 1999, s. 4–13.
- [10] [Привайни живої 2005] — *Привайни живої у српским земљама у освиї модерної доба*. Приредио Александар Фотић. Слио, Београд 2005.
- [11] Jakóbiec-Semkowowa 2018 — M. Jakóbiec-Semkowowa, *Српска романїичка њоема — у њоїрази за домаћом еїском формом*. [u:] *Z polskich studiów slawistycznych*. Seria 13, tom 1.
- [12] *Literaturoznawstwo. Kulturoznawstwo. Folklorystyka*. Pod red. B. Zielińskiego. Poznań 2018, s. 101–110.
- [13] Dymmel A., *Prenumeratory piśmiennictwa naukowego wydanego w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*. Lublin 1992.

Milica JAKÓBIEC-SEMKOWOWA

SUBSCRIBERS' LISTS AS A SOURCE OF KNOWLEDGE ABOUT THE CONSTRUCTION OF NATIONAL MYTHOLOGY IN SERBIAN ROMANTICISM

Summary

Subscribers' lists to be found in the first editions of important Serbian works from the era of Romanticism provide valid information for literary and idea historians. One can easily imagine how influential the works were both geographically and socially. In this paper we analyse the subscribers' lists added to the following writings: Leipzig edition of folk songs published by Vuk Karadžić (1823/4), *Kralj Dečanski* by Jovan Subotić, (1846), *Pesme* by Branko Radicević (1847), *Lazarica* by Joksिम Nović Otočanin (1847) and *Lažni car Šćepan Mali* by Petar Petrović Njegoš (1851).

In the lists covering thousands of names in total we can find many luminaries of European Slavistics with those of Serbian origin — living both in Serbia and beyond its boundaries — outnumbering the rest. The fact results in the writings having an impact mainly on Serbian public. The folk songs by Vuk became a core of Romantic literature as far as the content and literary form are concerned. Poetry by Radičević was a manifest of romantic sentiment expressed in a language close to the folk one. Poems by Subotić and Nović Otočanin referred to history: the former described the glory of the Nemanjić dynasty, the latter referred to the event connected with the defeat on Kosovo Polje. They were a fundament of national myths, the state's past power and latter tragic collapse. The drama by Njegoš further spread the author's fame as a leader and eulogist of free Montenegro. The subscribers' social cross-section is impressive. What strikes is a great number of craftsmen, teachers, students and pupils for whom the books provided knowledge and formed their patriotic attitude.

